

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
Ш.ЕСЕНОВ АТЫНДАҒЫ КАСПИЙ МЕМЛЕКЕТТІК ТЕХНОЛОГИЯЛАР ЖӘНЕ
ИНЖИНИРИНГ УНИВЕРСИТЕТІ**

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР ИНСТИТУТЫ

ҮРІСТЕНБЕКОВА ГҮЛБАНУ ҚАУАСҚЫЗЫ

**«Практикалық қазақ тілі» пәнінен жаттығулар жинағы
(«Экология» мамандығына арналған қосымша нұсқаулық)**

Ақтау-2010

ӘӨЖ 811.512.122,37

ҚҰРАСТЫРҒАН: Үрістенбекова Г.Қ. «Практикалық қазақ тілі» пәнінен жаттығулар жинағы («Экология» мамандығына арналған қосымша нұсқау)-Ақтау: КМТЖИУ, 2010, 35 бет.

Пікір жазған: ф.ғ.к, доцент М.С.Жылқыбаева

Бұл жаттығулар жинағы Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университетінің «Экология» мамандығы студенттері үшін «Практикалық қазақ тілі» пәнін оқытуға арналған қосымша нұсқаудың орнына жүре алады.

Баспаға Ш.Есенов КМТЖИУ оқу-әдістемелік кеңесінің шешімімен ұсынылған.

© Ш.Есенов КМТЖИУ, 2010

Алғы сөз

Соңғы жылдары жоғары оқу орындарында қазақ тілін қатысымдық тұрғыдан меңгертумен қатар студенттердің мамандығын ескере отырып оқыту мәселесіне де ерекше назар аударылуда. Өйткені бүгінгі студент – ертеңгі маман. Ол мемлекеттік тілді өз дәрежесінде меңгерумен қатар мамандығына қатысты лексиканы игеріп, іс-қағаздарын сауатты жүргізуі қажет. Басқаша айтқанда, тіл үйренуші алған білімін өзінің күнделікті кәсіби қызметінде пайдалана алатындай деңгейге жетуі керек. Өйткені қазақ тілін жетік білу талабы – бүгінгі таңдағы өзекті мәселелердің бірі.

Өнеркәсіп пен экономиканың қарқындап дамуы, халық санының өсуі экологияның нашарлауына әсер етуде. Соңғы жылдары пайдалы қазба қорларының азаюы, жер бетіндегі өсімдіктер мен жануарлардың кей түрлерінің мүлде жойылы кетуі салдарынан ауаның шектен тыс ластану қаупі арта түсті. Қоршаған ортаның ластануына, табиғаттың бұзылуына қарсы қоғам аландаушылық білдіруде. Экология қазіргі кезде дүние жүзіндегі әр адамның негізгі проблемасына айналды. Ел Президенті Н.Ә.Назарбаев халықаралық стандарттарға сәйкес қоршаған ортаны қорғау және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуді негізгі басымдықтардың бірі ретінде санап, бүгінгі күннің кезек күттірмес өзекті мәселесі екенін атап өтті.

Экологиялық мәселелер негізінен әлеуметтік-экономикалық факторлардың әсерінен туындайды. Сондықтан бұл мәселелерді шешу жеке тұлғалардың, жалпы халықтың табиғат пен қоршаған ортаға қатынасын өзгерту арқылы шешімін табуы тиіс. Адам экологиялық қауіпсіздікке үлес қосып, экологиялық білім мен тәрбие мәселелеріне ерекше назар аударуы қажет.

Табиғат жанашырлары – эколог-мамандардың терең білім алып, мамандықтары бойынша шығармашылықпен жұмыс істеуі үшін қазақ тілін дамыта оқытудың маңызы зор. Қазақ тілін дамыта оқытудың мақсаты – білім алу, білік, дағдыға қол жеткізу ғана емес, ақпаратты өзі іздеп табу, талдау және ұтымды пайдалануға дағдыландыру.

Мамандыққа байланысты мәтіндермен жұмыс істеу - студенттердің пәнге, қазақ тіліне және мамандығына қызушылығын оятады, белсенділігін арттырады. Тіл үйренушілердің мамандықтары туралы сөздік қоры қалыптасады, терминдерді қолдануға дағдыландырылады. Олардың сөйлеу дағдылары қалыптасып, тілдік қабілеттері дамиды, байланыстырып сөйлеуге жаттығады.

Фонетикалық-дамытушылық тұрғыдан ұсынылған жаттығулар

Жер-ананың жарасы

Осыдан бір жылдай бұрын жаз айында мен ұшақпен Арал теңізінің үстінен өттім. Күн шайдай ашық еді, еріксіз төменге көз жібердім. Шынымды айтсам, сонда теңіздің тартылған орнынан бұрқырап ұшқан шаңды, тұзды дауылды көрермін деп ойлаған едім. Бірақ неге екенін белгісіз, ондай ештеңені байқамадық, теңіз де, дала да – бәрі де тып-тыныш. Тек сәлден кейін теңіздің суы қашып, құрғаған жағалауынан іркіт сияқты көлкіп жатқан бірдеңе көрінді. Қасиетті де қайырымды жер-ананың тәніне түскен қанды жара. Жазылары, жазылмасы әзірге белгісіз жара...

Мұндай нәрсені біреу айтса өтірік дер едім, өз көзіммен көріп отырған соң, сенбесіме шарам қалмады.

Міне, содан бері Арал туралы әңгіме болса, осы сурет көз алдыма елестейді. Сондайда көкірегімде дүниеге менен кейін келетін ұрпақ бір замандарда Аралдың үстінен ұшып бара жатқанда іркіт боп жатқан қанқызыл өлі суды емес, шалқыған көкпеңбек айдынды, жағасындағы көк шалғынды даланы көретін болар деген үміт оянады. Және сол үмітке кәдімгідей сенгім келеді...

(С.Балгабаев. Жер-ананың жарасы).

Мақсаты: студенттерге қазақ тілінің дыбыс жүйесін, емле заңдылықтарын меңгерту, дауысты және дауыссыз дыбыстардың ерекшеліктерін үйрету, әсіресе қазақ тіліне тән дыбыстардың айтылуы мен жазылуына көңіл аударту, олардың себептерін тапқызу, тіл үйренушілердің сауатты жазуын, орфоэпиялық норма бойынша дұрыс сөйлеуін қалыптастыру.

Тиімділігі: студенттер қазақ тілінің дыбыстық жүйесі, оның ерекшеліктерімен таныса отырып, сауатты жазуға, дұрыс сөйлеуге және қарым-қатынаста дұрыс қолдануға дағдыланады.

1- жаттығу. Мәтіннен жазылуы мен айтылуы арасында айырмашылығы бар сөздерді теріп жазып, сол сөздерді қатыстырып мәтін бойынша пікірлесіңіздер.

2- жаттығу. Экология мамандығына байланысты сөздерді атаңыздар. Тапқан сөздеріңе байланысты мақал-мәтел тауып жазыңыздыр.

3- жаттығу. Мәтіннен ілгерінді кейінді ықпалға байланысты сөздерді тауып, қосымшаның жалғану себепін түсіндіріңіздер.

Тапсырма.

1. Арал экологиясының бұзылуының антропогендік себептерін анықтаңыздар.
2. Мәтінге жоспар құрыңыздар.

Лексикалық-дамытушылық тұрғыдан ұсынылған жаттығулар

Қайран, Бетпақдала, құлазып қалдың-ау!

Сонау жылдары, дәл осы уақытта Бетпақдалада ығы-жығы болып жатар еді. О да бір қызық дәурен екен ғой. Жер қайысқан малмен қоса ақбөкендер де Сарыарқаға бет алатын. Машинамен ызғытып келе жатқаныңда табанын жел кеулеген мыңдаған жануарлар алдыңды орағыта кесіп өтетін. Жанасып кеткен малшылар бірін-бірі қонаққа шақырып, мәре-сәре болып қалатын. Көлденеңі үш жүз шақырымдық Бетпақдалада өмір дегенің осылай қайнап жатушы еді.

Қазір сол дала құлаққа ұрған танадай тып-тыныш мүлгіп жатыр. Топырағына мал тимегелі қашан! Елсіз құлазып жатқан даланың түсі ызбарлы, суық. Демін ішіне тартып, тымырайып жатыр. Бұрынғыдай жер қайысқан отар-отар киік те кездеспейді. Оны жауыз адамдар ата-ата тауысқан. Анда-санда бірен-саран киік қана көз ұшынан көрініп, жанын қоярға жер таппай безе жөнеледі. Бетпақдаланың

сұрқы кеткен. Оның осы келбетін көріп тұрып бұрынғы даналардың «Ел жағалай қонбаса, бетегелі бел жетім» деген сөзі еске түседі. Қаптаған мал кетсе, бел құлазымағанда қайтеді?

(Д.Шалқарбаев, Ә.Қожагелдиев // Атамекен).

Мақсаты: студенттердің сөздік қорын, тіл байлығын молайту. Оларға сөздерді орнымен, дұрыс қолдана білуге, мағынасын жете түсінуге дағдыландыру, бейнелі, астарлы сөздерді түсініп, мағыналы, жүйелі сөйлеуге үйрету, сөздіктермен жұмыс істей білуге машықтандыру, шығармашылық қабілетін, ақыл-ойын дамыту.

Тиімділігі: студенттердің сөздік қоры молаяды, сөздің мағынасын түсінуге дағдыланады, ой-санасы дамиды, қазақ тілін білуге, үйренуге, сөздің сырын түсінуге деген қызығушылығы оянады, белсенділігі артады.

1-жаттығу. Мәтіннен ауыспалы мағыналы сөздерді теріп жазып, мағынасын түсіндіріңіздер.

2-жаттығу. Сөздіктен төмендегі сөздердің синонимдерін тауып жазыңыздар. Сол синонимдерді пайдалана отырып, сөйлем құраңыз.

безу-	тауысу-
өмір-	жан-
суық-	бұрынғы-
келбет-	құлазу-

3-жаттығу. «Ел жағалай қонбаса, бетегелі бел жетім» деген даналық сөзді қалай түсінесіздер? Даналық сөздің авторы кім деп ойлайсыздар? Даналық сөздің екінші қатарын өз беттеріңізбен толықтырыңыздар. Жауаптарыңызды салыстырыңыздар.

Тапсырма:

1. Сіз эколог-маман ретінде Бетпақдаланы қалпына келтіру үшін қандай іс-шаралар жасау қажет деп ойлайсыздар? Бетпақдаланы қалпына келтірудің жоспарын құрыңыздар.

2. Бетпақдала туралы шағын репортаж дайындаңыздар.

Лексикалық-дамытушылық жаттығулар арқылы тіл үйренушілер сөздердің мағынасын, мамандыққа қатысты терминдерді игеріп, ол сөздерді сөйлесім әрекетінде қолдана білуге машықтанады. Әрбір сөзді қатысым әрекетінде қолдану арқылы олардың сөйлеу қабілеттері қалыптасады.

Морфологиялық-дамытушылық тұрғыдан ұсынылған жаттығулар

Қышқылды жаңбыр

Атмосфераның мөлшерден тыс ластануына байланысты кейінгі кезде «қышқылды жаңбыр» деп аталатын жаңбыр жауатын болды. Оның химиялық құрамы өте күрделі. Оның құрамында күкірттің қос тотығы мен басқадай химиялық элементтердің қосындылары, қара күйе, шаңдық бөлшектер және радиоактивті элементтер де болады. Жер шарының солтүстік жартышарында бір гектар жерге атмосфералық жауын-шашынмен бірге жарты тоннадан төрт тоннаға дейін күкірттің қос тотығы түседі. Қышқылды жаңбыр өсімдіктер әлеміне биоценоздық әсер етіп, оның өнімділігін төмендетеді. АҚШ-та арнайы жүргізілген ғылыми-зерттеу жұмыстарының қорытындыларына қарағанда, орман-тоғай алқабында өсетін шыршаның 71 %-ы, қайыңның 34 %-ы, үйеңкінің 41 %-ы қышқылды жаңбырдың әсерінен бірнеше есе азая түскен. Қышқылды жаңбырдың салдарынан судағы балықтар қырылып қалған жағдайлар болған (Ж.Жатқанбаев).

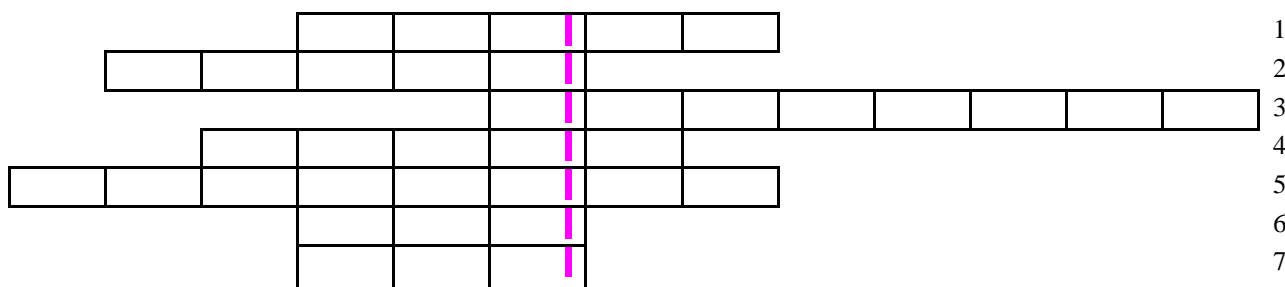
Мақсаты: студенттердің зат есім, оның түрлерін меңгерту арқылы ойын сауатты, еркін жеткізуге дағдыландыру.

Тиімділігі: Зат есімге қатысты қызығушылық элементтері бар жаттығуларлар эколог-студенттердің сөз байлығын, сөздік қорын молайтады, танымын дамытады.

1-жаттығу. Мәтіннен түбір және туынды зат есімдерді тауып, қосымшасын анықтаңыздар.

2-жаттығу. Мәтіннен мамандығыңызға қатысты дара және күрделі зат есімдерді теріп жазыңыздар. Мәтіннің мазмұнына байланысты сұхбат құрастырыңыздар.

3-жаттығу. Сөзжұмбақты дұрыс шешсеңіз, ортадағы торкөздерден қоршаған ортаға байланысты зат есім шығады.

- 1) *қапырық* сөзінің синонимі (аптап)
- 2) мәңгілік жасыл ағаш (шырша)
- 3) *боран* сөзінің синонимі (бұрқасын)
- 4) ең үлкен су айдыны (мұхит)
- 5) табиғат құбылысы (найзағай)
- 6) тіршілік тірегі (ауа)
- 7) тілсіз жау (өрт)

Тапсырма:

1. Мәтінді негізге ала отырып, қышқылды жаңбырдың тірі табиғатқа келтіретін зиянын схемамен сызып көрсетіңіздер.

2. Төмендегі суретті пайдалана отырып, «Экожүйеге қышқылды жаңбырдың әсері» деген тақырыпта баяндама дайындаңыздар.

Синтаксистік-дамытушылық тұрғыдан ұсынылған жаттығулар

Ғарыштық қоқыс

Ғарыштық қоқыс – ғарыштық аппараттардың Жердің айналасындағы кеңістікті ластайтын сынықтары. Қазіргі уақытта жақын ғарышта 3 мың тоннаға жуық ғарыштық қоқыс бар делінеді. Бұлар ғарыштық жылдамдықпен ұшатын болғандықтан, әрбір соқтығысқан сайын бөлшектеніп көбейе береді. 1957 жылдан бері он мыңнан астам әртүрлі заттар ғарыштан «қайтып келген». Жерді

айналып ұшып жүрген ядролық энергетикалық қондырғылардың реакторлары радиация бөліп шығаруын тоқтатпайды. Зымырандардың қатты отынының құрамындағы перхлораттар атмосфераны ластап, озон қабатын бұзады (А.Ж.Ақбасова т.б.).

Мақсаты: студенттерге сөйлемнің айтылу мақсатына қарай түрлерін меңгерту және тілдік қатынасқа түсушілердің қатысымдық, байланыстырушылық, экспрессивтік қызметін дамыту.

Тиімділігі: студенттер хабарлы, сұраулы, лепті және бұйрықты сөйлемдер құрастыруға, тілдесуге үйренеді, сөйлемнің айтылу мақсатына қарай түрлері мен ерекшелігін меңгереді. Сөйлемнің айтылуына байланысты тыныс белгілерін дұрыс қоюға дағдыланады.

1-жаттығу. Мәтінмен танысып, өз тарапыңыздан жаңа ақпараттар қосып, бірнеше хабарлы сөйлем жазыңыздар.

2-жаттығу. Төмендегі сөздерді пайдалана отырып, бұйрықты сөйлем құрастырып жазыңыздар, мәнеріне келтіріп оқыңыздар.

Жер, отын, ғарыш, зымыран, қоқыс, радиация.

3-жаттығу. Көршіңізге мәтін бойынша бірнеше сұраулы сөйлем дайындап, өзара әңгімелесіңіздер.

4. жаттығу. Берілген бойынша қысқа мәтін құрастырыңыздар. Сурет бойынша мамандыққа байланысты сөздердің тізбесін жасаңыздар.

Жердің жасанды серіктерінің табиғатқа әсері

Тапсырма:

1. Ж.Жатқанбаевтың «Байқоңыр космодромының Қазақстан экологиясына әсері» еңбегімен танысып, пікір жазыңыздар.
2. Ғарыштық қоқыс мәселесіне байланысты мақала әзірлеңіздер.

Сөз байлығын дамытуға арналған жаттығулар.

Жаттығудың бұл түрі тіл үйренушілердің сөздік қорын молайтуға, сөздерді орнымен қолдануға, сөз тіркестері мен сөйлемді дұрыс құрастырып, оны тілдік қатынаста орнымен қолдана білуге дағдыландырады. Бұған мамандыққа қатысты нақыл сөздерді, мақал-мәтелдерді толықтыру, мәтінді, өлең шумағын, әңгімені, жалғастыру сияқты жаттығу түрлері жатады. Мұндай жаттығулар тіл үйренушілерді ізденіске жетелейді. Студенттердің қазақ тілінде сөз байлығын дамытудың ең тиімді жолы түрлі сөздіктермен жұмыс жүргізу арқылы іске асады.

Жаттығулардың мақсаты: тіл үйренушілердің сөздерді орнымен қолдану амалдарын меңгерту, сөздерді дұрыс қолдана білуге үйрету.

Жаттығулардың тиімділігі: тіл үйренушілер сөз мағыналарын жете меңгере отырып, өз ойын дұрыс, нақты жеткізуге дағдыланады.

1- жаттығу. Мына төмендегі сөз тіркестерін қатыстыра отырып, бірнеше сұрақ дайындап, досыңызбен әңгімелесіңіз.

Ғаламдық жылыну, өнеркәсіптік шығарынды, улы қалдық, қалдықсыз технология, ғаламдық ластану, тұрмыстық ағынды су, тұрмыстық қоқыс, қауіпті аймақ, шаңды дауыл, экологиялық дағдарыс.

2-жаттығу. Сурет бойынша мәтінді жалғастырыңыздар.

Орманды жерге саяхат жасағандағы ең қауіпті нәрсе - өрт. Өрт көбінесе адамдардың жіберген ағаттығынан болады.

Өрт – тілсіз жау

3-жаттығу. Төмендегі мақал-мәтелдердің мәнін түсіндіріңіздер нақты фактілермен дәлелдеп айтыңыздар. Сіздердің мамандықтарыңызбен байланысы қандай?

*Қатты жерге егін шықпас,
Қаңсық басқа білім жұқпас.
Тау мен тасты сел бұзады,
Адамзатты сөз бұзады.
Адамды аздыратын – дерт.
Жерді аздыратын – өрт.*

Ақпараттық-дамытушылық жаттығулар

Ақпараттық-дамытушылық жаттығулар студенттердің мамандықтарына қатысты жаңа мәліметтер мен ақпараттар алуына бағытталады. Жаңа ақпараттар жинау мамандығына қызығушылығын тудырады. Жаттығудың бұл түріне мамандыққа байланысты ақпараттар жинай отырып, аудиомәтін, репортаж дайындау, сұхбат алу, мақала әзірлеу сияқты тапсырма түрлері кіреді.

Жаттығуларлардың мақсаты: болашақ эколог мамандарды экология мамандығына қатысты ақпараттармен хабардар ету.

Жаттығулардың тиімділігі: студенттер эколог ретінде қоршаған ортаның ластануына байланысты ақпараттар, мәліметтер жинауға, шешім қабылдауға үйренеді.

Ақпараттық-дамытушылық жаттығуларды төменде көрсетілген үлгі бойынша іске асыруға болады:

1-жаттығу. Газет беттеріндегі Қазақстан Республикасының экологиялық қауіпті аймақтары туралы ақпараттық материалдарды пайдалана отырып, шағын аудиомәтін әзірлеп келіңіздер.

- а) Арал проблемасы
- ә) Семей ядролық полигоны
- б) Каспий проблемасы

2-жаттығу. Ластанған ауаның зиянды әсері туралы нақты деректерді пайдалана отырып, газетке мақала жазыңыздар.

3-жаттығу. Өндіріс орнының табиғатқа тигізген зиянын нақты дәлел, ақпараттар келтіре отырып, шағын репортаж дайындаңыздар.

4-жаттығу. Интернет жүйесін және 6-суретті пайдалана отырып, Каспий итбалықтарының жаппай қырылуының себебін анықтаңыздар. Бұл жөнінде көршіңізбен сұхбаттасыңыз.

Итбалықтар экологиясы

Ақпараттық-дамытушылық тапсырмаларға мынадай талаптар қойылады:

- берілетін материалдар құрамында мамандыққа қатысты студенттердің қызығушылығын оятатын қызықты мәлімет, тың деректер болуы қажет;
- бұл мәліметтер бұқаралық ақпараттар құралдары, газет, журнал, теледидер, интернет жүйесінен алынуы керек;
- тіл үйренушілерге ұсынылатын материалдар күнделікті жаңа ақпараттармен толығып, кеңейтіліп, жаңартылып отырылуы тиіс.

Кәсіптік-дамытушылық жаттығулар

Кәсіптік-дамытушылық жаттығулар болашақ эколог мамандардың мамандықтары бойынша білімін, кәсіби-шығармашылық қабілеттерін дамытады. Кәсіптік-дамытушылық жаттығулар студенттердің таңдаған мамандықтарына қатысты диалог, сұхбат, мәтіндер құрастыруға, қатысымдық бірліктермен еркін тілдік қатынас орнатуға бағытталады. Жаттығулардың бұл түрі проблемалы сұрақ қою мен оған ұтымды, шеберлікпен жауап беруді қажет етеді.

Жаттығулардың мақсаты: болашақ эколог мамандардың білімін, кәсіби-шығармашылық қабілеттерін дамыту,

Жаттығулардың тиімділігі: студенттердің таңдаған мамандығы бойынша білімдері артады, қызығушылығы оянады.

1-жаттығу.

Балаби қартайған шағында халқын жиып:

Жерден ауыр не?

Судан терең не?

Оттан ыстық не?

Көктен биік не?

деп төрт сұрақ берген екен. Сіз Балабиге қандай жауап қайырған болар едіңіздер? Ойланыңыздар. Жауабыңызды салыстырыңыздар.

2-жаттығу. Гиннестің рекордтар кітабын пайдалана отырып, осы үлгі бойынша экологиялық зардаптарға байланысты бірнеше сұрақ дайындаңыздар. Серігіңізбен сұхбаттасуда осы сұрақтарды пайдаланыңыздар.

3-жаттығу. Мәтінді оқып, диалог құрастырыңыздар.

Атмосфераның радиоактивті заттармен ластануы

Атмосфераның радиоактивті ластануы нәтижесінде радиациялық әсер ету байқалатын болғандықтан, өте қауіпті болып саналады. Радиациялық әсер – радиоактивті сәулелердің әсері. Бұл сәулелер кейбір химиялық элементтердің атом ядроларының ыдырауы кезінде сыртқы ортаға бөлінеді. Бөлінген радиоактивті сәулелер адам организмнің тірі ткандері арқылы өтіп, биологиялық процестерді бұзып, организмде түрліше физикалық, химиялық және физиологиялық, ең соңында патологиялық өзгерістер туғызады.

Радиациялық әсерлерге қарапайым зарыштық сәулелердің бастан, экологиялық апат болып табылатын ядролық қаруларды сынау, атом ядролық станцияларындағы жарылыстар т.б. жатады (Ұ.Б.Асқарова. Экология және қоршаған ортаны қорғау).

4-жаттығу. Қазақ халқының су туралы мақал-мәтелдерін қатыстыра отырып, әңгіме жазыңыздар.

Кәсіптік-дамытушылық жаттығуларды орындау барысында студенттердің тілді меңгеру барысындағы білімі бекиді, сабақта алған білімін өмірде пайдалануға мүмкіндігі молаяды. Сондай-ақ тіл үйренушінің логикалық ойлау жүйесі дамиды, мамандыққа қатысты сөздік қорын молайтуға мүмкіндігі туады.

Тұжырымдық-дамытушылық жаттығулар

Тұжырымдық-дамытушылық жаттығулар студенттерді оқыған шығарма, әңгіме, мақала бойынша аннотация, тезис, пікір, рецензия, конспект, реферат жазуға төселдіреді. Сондай-ақ экологияға қатысты көрген қысқа сюжетті түсірілімдер мен бейнетаспа, аудиожазбалар бойынша өзіндік тұжырым жасауға дағдыландырады. Бұлар студенттің жеке еңбегі, яғни шығармашылық жұмысы ретінде сипатталады. Студент конспект, тезис жазу барысында еңбекті өз түйсігі, түсінігі бойынша қабылдап, қорытады және есінде жақсы сақтайды. Тезис – ғылыми еңбекті барынша қысқартып көшіру емес, ғылыми еңбектегі айтылмақ мәселені қысқа түрде тұжырымдау.

Жаттығулардың мақсаты: Студенттерге оқыған мәтін, әңгіме, мақала, поэзиялық шығармалар бойынша өзіндік ой, тұжырым жасауға, пікір білдіруге үйрету.

Жаттығулардың тиімділігі: Студенттер болашақ маман ретінде өзіндік ойын, көзқарасын білдіруге дағдыланады.

1-жаттығу. «Егемен Қазақстан» газетінде (12 наурыз. 2003 ж.) академик Ә.С.Бейсенованың «Экология – ел тағдыры» мақаласын оқып, пікір жазыңыздар.

2-жаттығу. Ақын Қ.Мырза Әлидің «Күдік немесе адамзат туралы ашық әңгіме» өлеңіне ойтолғау жазыңыздар.

3-жаттығу. Қоршаған ортаға шығын келтіріп отырған өндірістің басшысына сұрақ қою арқылы шағын репортаж дайындап, ұнтаспаға жазып келіңіздер. Соңында өз пікірлеріңізді қоса беріңіздер.

4- жаттығу. «Радиация және денсаулық» тақырыбына реферат жазыңыздар.

Жаттығулардың бұл түрі студенттерді жоспар құруға, мәселені жаңаша шешуге, жаңа болжамдар жасауға, ізденіске жетелеуі тиіс. Онда тіл үйренушінің жинақтаған мәліметтері қорытындыланып, өзіндік пайымы тұжырымдалып, ойы беріледі. Соған байланысты өзіндік түйін жасауға дағдыланады. Әр сабаққа, мәтінге немесе тақырыпқа қатысты жасалатын тұжырымдар мен қорытындылар тілді үйрету кезінде басты көңілді неге аудару керектігін айқындауға көмектеседі.

Интеллектуалдық-дамытушылық жаттығулар

Интеллектуалдық-дамытушылық жаттығулар – студенттердің ойын жүйелі баяндауға үйрететін, олардың сөйлеу мәдениеті мен шешендігін қалыптастыруға бағытталған тапсырма түрі. Жаттығудың бұл түрі бойынша студенттер өз ұсынысын, пікірін ашық, еркін айтуға дағдыланады, баяншының сөйлеу мәдениетін қалыптастырады. Интеллектуалдық-дамытушылық жаттығулар жағдаяттарды шешу кезінде, іскерлік ойындар мен пікірталаста қолданылады.

Жаттығулардың мақсаты: студенттердің сөйлеу мәдениетін дамыту, ойлауға үйрету, кәсіптік білімін жетілдіру.

Жаттығулардың тиімділігі: тіл үйренушілер ұсынысын, пікірін ашық, еркін айтуға дағдыланады, білімдерін шығармашылық тұрғыдан қолданады.

Мысалы «Қазақстан экологиясы» тақырыбын өткенде, мынадай жағдаяттарды шешу ұсынылады:

1-жаттығу. Өзіңізді «Хабар» арнасының дикторы ретінде сезініп, қаламыздың бүгінгі экологиялық жағдайы туралы ақпарат беріңіздер.

2-жаттығу. Сіз Мәскеуде халықаралық экология мәселесі жөнінде өтетін конференцияға Қазақстаннан өкіл есебінде бардыңыз. Қазақстан экологиясы туралы қандай мәселелер көтерер едіңіз? Неге?

3-жаттығу. Шетелден келген қонақтарға Алматы қаласы экологиясының нашарлап кетуінің себептерін түсіндіріңіздер.

4-жаттығу. Сіз қаламыздағы ең ірі химия зауыттарының біріне эколог-маман есебінде жұмысқа орналастыңыз. Алдағы уақытта атқаратын жұмыстарыңыздың жоспарын айтып беріңіз.

5-жаттығу. Сіз экология және қоршаған ортаны қорғау министрі болып тағайындалдыңыз. Жұмысыңызды қандай мәселеден бастар едіңіз? Неге?

6-жаттығу. Сіз қай позицияны қолдайсыз?

Химия зауыттары керек, өйткені ...

Химия зауыттары керек емес, өйткені...

Түрлі тақырыптағы экологиялық мәтіндермен жаттығулар

1. Судың радиоактивті элементтердің қалдықтарымен ластануы

Ауызсудың радиоактивті элементтердің қалдықтарымен ластануы адамзат баласының алдында тұрған үлкен мәселелердің бірі болып табылады. Кейінгі жылдары ауызсудың радиоактивті элементтердің қалдықтарымен ластануы адамзат баласына айтарлықтай қауіп төндіруде. Ауызсудың құрамында радиоактивті элементтердің қалдықтары – стронций-90, цезий-полоний-уран және басқа да улы қосылыстар жыл өткен сайын көбейе түсуде. Сондай-ақ суда неше түрлі нитраттар, гербицидтер, дефолианттар, десиканттар және басқадай

түрлі улы қосылыстардың мөлшерден тыс көбейгендігі соншалық кейбір өзен мен көл суларын ауыз су ретінде пайдалануға болмайтыны анықталып отыр. Олардың зиянды әрекеттердің салдарынан дүниеге жаңадан келген сәбилердің 20-30 пайызы кемтар болып туылатындығы анықталды.

Радиоактивті элементтердің қалдықтары термоядролық сынақ процестерін жүргізген жерлерде көп мөлшерде болатының ғалымдар толығымен анықтап шықты. Әсіресе бұл проблема халық өте көп және жиі қоныстанаған аймақтарда, үлкен қалалардың маңына жинақталған елді мекендерде тым үлкен орын алып отыр (Ж.Жатқанбаев).

1- жаттығу. Досыңызбен бүгінгі ауысудың сапасы жайлы сөйлесіңіздер.

2- жаттығу. Қазақстанда ауысудың радиоактивті элементтердің қалдықтарымен ластануына байланысты жазылған материалдар негізінде хабарлама дайындаңыздар.

3- жаттығу. Радиоактивті элементтердің қалдықтарымен ластанған суды тазалаудың қандай жолдарын ұсынар едіңіздер?

4- жаттығу. «Судың сапасы мен тұрғындардың денсаулығы» деген тақырыпта баяндама жасаңыздар.

2.Смог

Смог (ағылшынша *smog* – түтінді тұман, улы қосылыстар) – ауадағы улы газдар күн сәулесінің ықпалымен бірімен-бірі химиялық реакцияға түсіп түтінді тұман туғызады. Бұл түтінді тұмандар – өнеркәсіп заманының ең қауіпті құбылыстарының бірі. Смог адамзат баласын орасан үлкен күйзеліске ұшыратады. Жүздеген, мыңдаған адамдардың өмірін алып кетеді. 1952 жылы Лондон қаласының тұрғындары аса үлкен зардапты шекті, түтінді тұманның әсерінен мыңдаған адам көз жұмды. Ондаған мың адам ұзақ уақыт ауырды. Смог Лос-Анджелес қаласында жиі қайталанады. Токиода 1970 жылы тамызда 8 мың адам лас ауадағы күн көзінің ықпалымен болған химиялық процестерден пайда болған түтінді тұманнан елеулі зиян шекті. Тұман мен түтін атмосфераның мөлшерден тыс ластануынан пайда болады. Мысалы, Алматы маңындағы тауларға шығып қарайтын болсаңыз қаланың үстін қара қошқыл түтін басып тұрғанын байқайсыз.

1- жаттығу. Мәтін бойынша бірнеше сұрақ дайындап, көршіңізге қойыңыз.

2- жаттығу. Смог пен қышқылды жаңбырдың пайда болу схемасын сызыңыздар.

3- жаттығу. Смог туралы теледидардан көрген, газет-журналдан оқыған материалдар негізінде диалог құрастырыңыздар.

4- жаттығу. Сіз эколог ретінде смогтан құтылудың қандай жолдарын ұсынар едіңіз? Өз ойыңызды ортаға салыңыз.

3.Топырақ эрозиясы

Топырақ өте күрделі организм сияқты үнемі өсу, даму және өзгеру үстінде болады. Онда үздіксіз түзілу және бұзылу процестері жүріп жатады. Су және жел, антропогендік факторлардың топырақ пен оның қабаттарын бұзу, беткі құнарлы қабатының сумен шайылу, желмен ұшу құбылыстары «эрозия» деп аталады.

«Эрозия» термині латынның *erodere* – бұзу деген сөзінен алынған. Эрозиялық процестердің байқалу сипатына қарай қалыпты, геологиялық немесе жылдам, антропогендік болып бөлінеді.

Қалыпты эрозия – орманды жерлер мен шөптесін өсімдіктердің топырағында жүреді. Ол өте жай байқалады және топырақ қабаты бір жылда қалпына келе алады.

Жылдам эрозия – табиғи өсімдіктер дүниесі жойылып біткен, топырақтың табиғи ерекшеліктері ескерусіз пайдаланылған территорияларда байқалады. Эрозияның бұл түрі өте тез жүреді.

Ирригациялық эрозия – суармалы егін шаруашылығымен айналысатын аудандарда байқалып, топыраққа көп мөлшердегі су массасының берілуіне байланысты болады. Қатты ағыспен аққан су топыраққа сіңіп үлгермейді де, топырақ бетімен ағады.

Механикалық эрозия – ауылшаруашылық техникаларының ауыр түрлерін топырақтың өздігінен қалпына келу қабілетін ескермей пайдаланған жағдайларда қалыптасады. Бұл кезде топырақтың структурасы бұзылады, физикалық қасиеттері нашарлайды, биологиялық белсенділігі әлсірейді (Ұ.Асқарова. Экология және қоршаған ортаны қорғау).

1- жаттығу. Мәтінді оқыңыздар, баяндаңыздар.

2- жаттығу. Мәтін бойынша бірнеше сұрақ дайындап, өзара әңгімелесіңіздер.

3- жаттығу. Мәтіннен тұйық етістіктерді тауып, түсінік беріңіздер.

4- жаттығу. Топырақты эрозиядан қорғаудың, онымен күресудің жоспарын құрыңыздар.

5- жаттығу. «Топырақты эрозиядан қорғау» деген тақырыпта баяндама дайындаңыздар.

4. Табиғи ресурстарды ысыраптау

Адамдар өте ерте заманнан табиғат ресурстарын өздерінің керегіне жаратып келеді. Ол кезде табиғат байлықтары мол, ал оны жұмсау аз болғандықтан, адамдар олардың орнын толтыру, қалпына келтіру сияқты мәселелерге көп көңіл бөлмейтін. Кесілген ағаш орнына бірнеше жылдан соң басқа ағаш өсіп, ауланған балық орнын уылдырықтан өскен басқа балықтар толтырып, лайланған сулар өзен, көл,, теңіз суларымен араласып тазарып жататын. Адамдардан келген залалды табиғат өз күшімен жойып, біртіндеп қалпына келетін.

Қазір жағдай тіптен басқаша болды. Ғылым мен техника жетістіктерімен қаруланған адамдар үлкен күшке айналды. Оның үстіне адамдардың саны көбейіп табиғат байлықтарын пайдалану бірнеше есеге өсті.

Адамдардың іс-әрекеті миллиондаған жылдар бойы қалыптасқан теңдестікті бұзып, қоршаған ортаны аздырып, енді өздерінің өміріне қауіпті бола бастады. Табиғи ортаны бұзудың, бүлдірудің мөлшері өте үлкен болғандықтан, жасалған зиянды табиғат өз күшімен жоя алмайтын, өздігінен бұрынғы қалпына келе алмайтын күйге түсті.

1- жаттығу. Сендер тұратын жердің табиғаты онда адам тұрмаған кезде қандай болғанын көз алдарыңа елестетіп, сипаттап жазыңыздар.

2- жаттығу. Мына сұрақтар төңірегінде достарыңыздың пікірін біліңіз.

Адамдар табиғатты қалай өзгерткен:

а) қаншалықты күшті өзгеріске ұшыраған болмашы өзгерген, жаңа табиғат кешені жасалған т.б.

ә) қандай табиғат компоненттері өте көп пайдаланылады және күшті өзгеріске ұшыраған?

б) адамның өмірі мен мен еңбек етуіне барынша қолайлы жағдайлар туғызу үшін табиғатты қорғау және қалпына келтіру бағытында қандай шаралар қолданылуда?

3- жаттығу. Адамның табиғат байлықтарын ысыраппен пайдалануының нәтижесінде болған зардаптар жөнінде қандай деректер білесіздер?

4- жаттығу. Таусылатын, таусылмайтын ресурстарды жазыңыздар.

5- жаттығу. «Табиғаттың антропогендік себептерден бұзылуы» тақырыбына шығарма жазыңыздар.

5. Ауа

Адамзат қоғамы – табиғатың бір бөлігі, онымен үнемі байланыста болған күнде ғана тіршілік ете алады. Адамның өмірі үшін ең қажетінің бірі – ауа. Өйткені барлық дерлік тірі организмдер атмосфералық ауамен тыныс алады. Адам тамақсыз бес жетіге, сусыз бес күнге, ал ауасыз бес минутқа ғана шыдай алады екен.

Жерді айнала қоршап тұрған газды қабатты «атмосфера» деп атайды. Жер бетіндегі тіршілік тек ауа бар жерде ғана болады. Күн сәулесінен келетін жарықты шашыратып, реттеп отыратын да – ауа.

Ең негізгі маңызды қорғаныш қабаты – озон. Ол – атмосфераның жоғары қабатында (20-50 км) күн радиациясы әсерінен түзілетін бір түрі.

Атмосфера Жердегі ауа райын белгілі бір қалыпта реттеп отырады. Ауада болып жатқан түрлі құбылыстар Жердің Күннен алған сәуле энергиясының әсерінен жүріп жатады. Күн сәулесінің әсерінен ең алдымен Жердің беті және мұхиттар жылынады. Соның нәтижесінде төменгі қабаты жылынады да, жоғарылаған сайын оның температурасы төмендей береді.

Күн сәулесі қуатының әсерінен су буға айналып отырады. Міне, осы ылғалдықты Жер шарына таратуда атмосфералық ауаның атқаратын қызметі орасан зор. Күн сәулесі қуатының арқасында бу күйінде ауаға көтерілген суды атмосфера Жер шарының белгілі бір аудандарына жеткізіп, жаңбыр немесе қар күйінде жерге түсуін қамтамасыз ететін көлік қызметін атқарады.

Ауа табиғи және адамның іс әрекеті нәтижесінде ластанады. Ауаның табиғи жолмен ластануы вулкандар атқылауынан, тау жыныстарының үгітілуінен, шаңды дауылдардан, орман өрттерінен болады. Ауаның табиғи жолмен ластануы қандай дәрежеде өтсе де, атмосферадағы газдардың тепе-теңдігін бұза алмайды. Сол арқылы бір аймақта болған улы заттарды шалғай жатқан екінші аумаққа таратады. Ауаның төменгі қабатының ластануы негізгі тау жыныстарымен топырақтың беткі қабатының бұзылуынан да болады.

Адам қызметінің нәтижесінде ауаны ластау атмосфера үшін ең қауіпті. Оларға өндіріс, көлік, тұрмыстық қалдықтар т.б. жатады. Ауаның көбірек ластанатыны – төменгі қабаты. Себебі оған өндіріс орындарының шаң-тозаңдары күнде қосылып отырады. Сондықтан да атмосфералық ауаны ластамай таза ұстау – бүгінде барлық жұртшылықтың алдына қойылып отырған түбегейлі міндет.

(Қ.Ә.Әлімбетов).

1. Мәтінді оқыңыздар.

2. Орыс бөлімі студенттерінің мәтін мазмұны қаншалықты деңгейде түсінгендерін білу үшін мынадай сұрақтар қойылады. Мысалы:

Мәтінде не жайлы айтылады?

Мәтінде қандай мәселе көтерілген?

Мәтіннің жалпы мазмұны не туралы?

Бұдан кейін мәтіннің жеке бөліктері бойынша сұрақтар қойылады:

Ауа дегеніміз не?

Ауаның тірі табиғат үшін маңызы қандай?

Ауа қандай жолдармен ластанады?

Адам қызметінің арқасында ауаның ластануы ең қауіпті деп саналады. Неге?

3.Тақырыпқа байланысты қосымша деректерді пайдаланып, хабарлама жасаңыздар.

4.Тақырыпқа жоспар құрыңыздар.

5.Мәтінді негізге ала отырып, өз қаламыздағы ауаның ластануы туралы баяндаңыз.

6.Ауа ластануының себептерін нақты мысалдармен айтыңыз.

7.Сіз болашақта ауаны таза ұстаудың қандай амал-тәсілдерін ұсынар едіңіз?

8.Студенттің шығармасын оқып, танысып, жалғастырыңыздар

«Мен «экология» сөзінің мәнін енді ғана ұғынғандай болдым. Таудың етегіне салынған алып зауыт маған табиғаттың қас жауындай сезілді. Зауыт трубаларынан будақтай шыққан улы түтіндер адамның да, табиғаттың да тамырына балта шауып жатқан сияқты... Ойланайықшы, бұл сонда тірі табиғатқа өлім уын сеуіп жатқан бір ғана өнеркәсіп. Ал дүние жүзінде бұдан басқа жүз мыңдаған өндіріс орындары бар емес пе? Мен болашақты ойласам, көкірегімде қорқыныш сезімі билейді...».

9. Біздің қаламыздың ауасын тазарту жобасын жасаңыздар.

10.Қазақ суретшісі Ә.Қастеевтің «Еділ жағасында» картинасын пайдалана отырып, өндірістің табиғатқа келтіретін пайдасы мен зиянын анықтап, шығарма жазыңыздар.Мәтін.

6. Қоршаған табиғи ортаға зиян келтіру

Келтірілген зиян туралы факті анықталса, онда экологиялық жауаптылықтың туындауының жалпылама негізі болып табылады. Оның қоғамға қауіптілігінің ауырлығына байланысты қылмыстық және әкімшілік шараларын айырып көрсетуге болады. Сөйтіп, оның нормативті дәрежесі келтірілген зиянға байланысты құқықтық және құқықтық емес экономикалық жауаптылықтың арасындағы шектеуліктерді анықтаушы құрал ретінде қолданылады.

Зиян – арнайы ұғым. Зиян экономикалық, экологиялық, құлықтық (моральдық), мемлекеттік, мемлекетаралық, халықаралық т.б. болады. Бұған қарамастан зиянның жалпы ұғымының негізінде экономикалық факторлар жатыр. Осының негізінде зиян ұғымы экономикалық қатынастарды реттеуші азаматтық заңдармен реттелуі тиіс. Азаматтық заңдар бойынша зиян біртекті ұғым, ал «залал», және «шығын» оның құрамдас бөліктері болып табылады.

Экологиялық зиян экономикалық зиянмен өзара байланысты. Оның екеуінің шығу қайнар көздері де, тәсілдері де бірдей. Мысалы, су қоймаларының ластануы тек судың ғана сапасын төмендетпейді, оның ішіндегі тауарларға да: балықтарға, су жануарларына, жәндіктеріне зиян келтіреді, су жағалаулары, туристік демалыс орындары жарамсыз болып қалады. Жалпы ереже бойынша экономикалық зиян келтіру салдарынан экологиялық зиян туындайды. Экологиялық-құқықтық жауаптылыққа зиян келтірілгені туралы факт болса ғана есептелінеді. Экономикалық зияннан экологиялық зиянның бірден-бір ерекшелігі – ол қалпына келтірілетін, қалпына келтірілмейтін немесе қалпына келтірілуі қиын болып табылады. Экологиялық зиянды ақшалай бағалау – бұл бұл тек қана табиғат ортасы

мен бұзылған табиғат ресурстарын қайта өндіруге кеткен шығын ғана емес, экономикалық шығындарды да есептеу.

Экологиялық зиянның ерекше түрі адамға, оның денсаулығына, болашаққа негативті әсер етумен келтірілген антропогендік зиян болып табылады. Оның құрамы бойынша экологиялық және генетикалық зияндарды бөліп көрсетеді (Е.Баянов).

Жаттығулардың мақсаты: жаңа термин, сөздермен танысу, студенттердің ойлау қабілетін, кәсіби білімін жетілдіру.

Жаттығулардың тиімділігі: студенттердің сөздік қоры молаяды, шешім қабылдай білуге дағдыланады.

1- жаттығу. Мәтінді оқыңыз. Сұрақтарға жауап әзірлеңіз.

Зиян сөзін қалай түсіндіресіз?

Зиянның қандай түрлері бар?

Экологиялық зиян мен экономикалық зиянның арақатынасы, айырмашылығы неде?

Антропогендік зиянның зардаптары қандай?

2- жаттығу. Мына сөздердің синонимдік қатарын тізіп жазыңыздар.

Зиян, ұғым, сапа, салдар, болашақ.

3- жаттығу. Бұл сөздерге байланысты сұрақтар әзірлеп, досыңызбен сұхбаттасыңыз.

4- жаттығу. Сұхбатты толықтырыңыздар.

а) –Ерлан, сен осы қоршаған ортаға зиян келтірмеу үшін қандай іс-шара жүргізуді жөн деп санайсың?

– ...

ә) –Алуа, Орманда өрт қауіпсіздігінің ережелерін бұзудың нәтижесінде қандай зияндар болады?

– ...

5- жаттығу. Қалпына келтірілетін, қалпына келтірілмейтін немесе қалпына келтірілуі қиын экологиялық зияндарға байланысты күнделікті ақпарат көздерін пайдалана отырып, бірнеше мысал айтыңыздар.

6- жаттығу. Кәсіпорынның қоршаған ортаға келтіріп жатқан зиянын нақты дәлелдер келтіре отырып, «Атамекен» газетіне хабарлама жазыңыздар.

7.Мәтін

Жоңғар басқыншылары өрттей қаптап, қазақ жерін таптап келе жатады. қамсыз малын бағып отырған ел тым-тырақай босып, үдере көшеді. Сонда жалғыз-ақ бір үй түтінін түтетіп отыра береді. Жоңғар қоңтайшысы батырларын жұмсап:

– Анау жалғыз үй неғып көшпей отыр, барып біліп келіңдер! – дейді. Келсе, ол – Төле бидің үйі екен. Жоңғар жігіттері әкіреңдеп:

– Жұрттың бәрі көшіп кеткенде, сен кімсің, неғып отырсың?! – дейді.

– Жігіттер, сабыр етіндер! Алдымен үлкен кісіге сәлем қайда?

Әдет-дәстүрден бір сүрінген олар, сәлем беріседі.

– Енді тыңдаңдар, – деп сөз бастайды, Төле би, – Шаңырағыма қарлығаш ұя салып еді. Сол құс қашан сарыауыз балапандарын қанаттандырып өргізіп, кеткенше мен еш жаққа көшпеймін. Қарлығаш – қасиетті құс, адам баласының досы. Сендер білесіңдер ме, ертеде дүние жүзін топан су қаптағанда, Нұх пайғамбардың кемесін суға батудан аман алып қалған – осы қарлығаш! Адам баласына қастандық жасамақ болған жыланнан да қорғап қалған – осы қарлығаш! Мен жау келді деп, үйімді жығып, оның ұясын бұзып, балапандарын шырылдатар жайым жоқ! Сендердің де

бала-шағаларың бар. Сендерді жұмсап отырған ханның да бала-шағасы бар. Сонда бала-шағаларыңды улатып-шулатып, қырып, қырғын-сүргін қылып жатса, жақсы көресіңдер ме? Бар, хандарыңа осы сөзімді айтып барыңдар!

Жоңғар жігіттері барып Төле бидің осы сөзін айтса, қоңтайшысы:

– Ол әулие адам екен, оған тимеңдер, оның төңірегіндегі елін де қозғамандар! – депті. Содан былай Төле би «Қарлығаш әулие» атанып кетіпті.

Жаттығулардың мақсаты: сөйлемнің айтылу мақсатына байланысты түрлерін меңгерту.

Жаттығулардың тиімділігі: сөйлемдерді нақышына келтіріп айтуға, тыныс белгілерін дұрыс қоюға дағдыланады.

1-жаттығу. Мәтінді рөлдермен оқыңыздар.

2- жаттығу. Мәтін бойынша төмендегі сұрақтарға жауап беріңіздер:

а) Аңыз не туралы?

ә) Қарлығаш неге киелі құс саналады? Ол туралы не білесіздер?

б) Қарлығаштан басқа қандай киелі құстар мен жануарлар бар?

в) «Киелі» сөзін қалай түсіндіресіз? (Қазақ тілінің түсіндірме сөздігін қараңыз).

3-жаттығу. Мәтіннен бұйрықты сөйлемдерді тауып, оқыңыздар. Айтылу мәнеріне назар аударып, жасалу жолына түсінік беріңіздер.

4-жаттығу. Мәтіндегі сұраулы сөйлем мен хабарлы сөйлемдердің интонациясындағы айырмашылықты айтыңыздар. Сұраулы сөйлемдердің жасалу жолданы көрсетіңіздер.

5- жаттығу. Сұраулы сөйлемдерді хабарлы сөйлемге айналдырып жазыңыздар.

6- жаттығу. Мәтіндегі қос сөздерді тауып, түріне ажыратыңыздар.

7- жаттығу. Мәтінді тірек ретінде алып, киелі аң-құстар туралы шағын әңгіме құрастырып жазыңыздар.

8. Табиғатты және оның құрамдас бөліктерін құқықтық қорғау

Мемлекет және қоғам түрлі биологиялық, химиялық, физикалық, санитарлық-гигиеналық және басқа да әдістерді қолдана отырып, қоршаған ортаны қорғауды қамтамасыз етеді. Қоршаған табиғи ортаны құқықтық қорғау – бұл мемлекеттің экологиялық функциясы болып табылатын табиғатты қорғау қызметінің бір әдісі. Ол қоршаған табиғи ортаны қорғауға бағытталған заңдарды, қаулыларды, басқа да нормативтік-құқықтық актілерді шығарудан және қолданудан тұрады. Біздің мемлекетімізде «Қазақстан Республикасы экологиялық қауіпсіздік тұжырымдамасы», «Қоршаған ортаны қорғау туралы» Заңы, «Экологиялық сараптама», «Жер туралы» Заң, Орман, Су кодекстері және басқа да нормативтік актілер қабылданды.

Қоршаған ортаны қорғау – бұл табиғат пен адамның өзара үйлесімді іс-қимылына, қоршаған ортаның сапасын жақсартуға, табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану мен толықтыруға бағытталған және қоғамдық шаралар жүйесі.

Қазақстан Республикасы заңдарына сәйкес жойып жіберуден, бүлінуден, зақымданудан, азып-тозудан, ластанудан, ұтымсыз пайдаланудан және өзге де зиянды ықпал етуден жер, оның қойнауы, су, атмосфералық ауа, ормандар мен өсімдіктер, жануарлар дүниесі, табиғи экологиялық жүйелер, климат және қоршаған ортаның мәдени құнды объектілері, сондай-ақ айрықша қорғалатын табиғи аумақтар да ерекше қорғауға жатады.

Қоршаған табиғи ортаны қорғаудың құқықтық әдісіне мыналар жатады:

- қорғауға жататын табиғи объектілерді белгілеу;

- табиғат объектілерін қорғауды бекітетін, шектейтін, рұқсат беретін міндетті ережелер мен талаптарды анықтау;

- олардың сақталуы мен орындалуын бақылау;

- қоршаған табиғи орта заңдарын бұзғаны үшін жауапкершілік және шығындарды өтеу шараларын жүзеге асыру (Е.Баянов).

Жаттығулардың мақсаты: болашақ экологтардың құқықтық білімін кеңейту.

Жаттығулардың тиімділігі: студенттер экологиялық құқық негіздерін пайдалана отырып, түрлі жағдаяттарды шешуге, шешім қабылдауға дағдыланады.

1-жаттығу. Экологиялық құқық бұзушылыққа туралы Қазақстан Республикасының әкімшілік құқық бұзушылық Кодексінің (30.01.2001 ж.) 19-тарауына өз тараптарыңыздан не қосар едіңіз?

2- жаттығу. «Экоцид» сөзін қалай түсінесіз? Бірнеше мысал айтыңыз.

3- жаттығу. Мәтіннен бірыңғай мүшелерді табыңыздар.

4- жаттығу. Төмендегі жағдаяттарды шешіңіздер.

а) Кәсіпорын пайдалы қазбалар өндіру кезінде фосфорит, шыны құмын т.б. қалдықтарды қоршаған ортаға тастады. Табиғи ресурстарды осылай пайдалану заңды ма?

ә) Аңшылыққа лицензиясы болмағандығына қарамастан, азамат Н.Жабайханов бұғыны атып өлтірді және ол үшін ұсталды. Н.Жабайханов қандай жауапкершілік түріне тартылуы тиіс?

б) Өзінің тазарту құрылғыларының жарамсыздығынан цемент зауыты қоршаған ортаны ластады. Бұл жағдайға байланысты қандай шаралар қолданылуы тиіс?

в) Жергілікті әкімшілік шешімімен зообақ салу үшін жер учаскесі бөлінді. Бұл аумақ тұрғындарының қарсылығының негізінде сараптама өткізілді. Сараптама нәтижесі кері сипатта болды. Бұған қарамастан, зообақ құрылысы басталып кетті. Жергілікті тұрғындар әкімшіліктің шешімін заңсыз деп тану талабымен сотқа шағымданды. Сіздің ойыңызша, сот қандай шешім қабылдайды?

5- жаттығу. Экологиялық нормативтік актілер мен заңдарды пайдалана отырып, «Экология және жалпы адамзат бағасы» тақырыбына баяндама дайындаңыздар

9.Қазақстан – экологиясының атасы

Қазақстан экологиясының негізін қалаушы – есімі бүкіл дүние жүзіне белгілі эколог-ғалым, саяхатшы, жазушы, философ, қыл қалам шебері Павел Иустинович Мариковский. Ол 1912 жылы Хабаров өлкесінде ауыл мектебі мұғалімі отбасында дүниеге келді. Бала кезінен сол өлкенің көрікті де бай табиғатын тамашалап, өсімдіктер мен жануарлар дүниесін бақылаумен әуестеніп өсті.

1931 жылы Хабаровск қаласындағы алғаш ашылған Қиыр Шығыс медициналық институтына оқуға түсті. Табиғатқа жаны құмар студент төрт жыл бойы өзі оқып жүрген институттың жалпы биология кафедрасында лаборанттық, ал соңғы жылдары кіші ғылыми қызметкер болып қызмет істейді. Осы кезде өз бетімен табиғат аясында жануарлар туралы ғылыми жұмыстармен шұғылданып, 19 жасында 1932 жылы «Қиыр Шығыс өлкесінің пайдалы құстары» кітабын баспадан шығарған болатын.

1939 жылы Өзбек ССР микробиология және эпидемиология институтына кіші ғылыми қызметкер болып орналасады. Осы қызметінде жүріп улы қарақұрттың биология-экологиясын зерттеумен шұғылданып, не бәрі бір жарым жылда биология ғылымдарының кандидаттығы дәрежесіне диссертация қорғайды. 1941 жылы жас ғалым-биолог, дәрігер-хирург әскер қатарына алынады. Әскери борышын өтеп келген соң П.И.Мариковский Қазақ ССР Ғылым академиясының зоология

институты жанында этномология лабораториясының меңгерушісі қызметіне алынады.

1950 жылы Ленинград қаласында биология ғылымдарының докторы дәрежесіне диссертация қорғап, көп ұзамай профессор атағына ие болады. Осы аталған қызметінде жүрген кезінде қазақстан биоэкологиясын жан-жақты зерттеу жұмыстарына әріптестерін, аспиранттарын жұмылдыра қатынастырып, ғылымға айтарлықтай үлес қосты. Ол 24 биология ғылымдары кандидатын, 5 ғылым докторын дайындады.

П.И.Мариковский – 150 ғылыми жұмыстың, екі монографияның, 250-ден артық газет мақалаларының авторы, 58 ғылыми көркем кітаптың авторы. (С.Төребаев).

Жаттығулардың мақсаты: лексикалық тұлғаларды сауатты меңгеріп, сауатты жазып, дұрыс сөйлеуге үйрету.

Жаттығулардың тиімділігі: студенттердің еркін тілдік қатынас жасауға дағдыланады.

1- жаттығу. Мәтін бойынша сұрақтарға жауап беріңіз:

а) Павел Иустинович Мариковскийдің «Қазақстан экологиясының атасы» деп аталуының себептері қандай?

ә) П.И.Мариковскийдің эколог мамандығын таңдауына не себеп болды?

б) П.И.Мариковскийдің қандай еңбектерімен таныссыз?

в) Сіздің бұл мамандықты таңдауыңызға кім, не әсер етті?

г) Экологтың бойында қандай қасиеттер басым болуы керек?

д) Қазақстан экологиясының дамуына үлес қосқан ғалымдарды атаңыздар.

2- жаттығу. Көршіңізбен экологияның шығу тарихы жөнінде әңгімелесіңіз.

3- жаттығу. Мамандығыңыз жөнінде көршіңізбен сұхбат құрыңыздар.

4- жаттығу. Экология тарихына байланысты 10 викториналық сұрақ дайындаңыз.

5- жаттығу. Мамандығыңызға байланысты бірнеше мақал-мәтел жазыңыз.

6- жаттығу. «Мамандығым – мақтанышым» тақырыбына шығарма жазыңыз.

10.Мәтін

Қоршаған ортаға енген немесе шектен тыс мелшерде пайда болған және ортаны ластайтын кез келген физикалық агенттер, химиялық заттектер және биологиялық микроорганизмдер ластағыштар деп аталады. Ластағыштардың қоршаған ортаға әсері физикалық, химиялық қасиеттеріне, олардың ыдырауы арқылы пайда болған өнімдердің қасиеттеріне және қоршаған ортаға тасталған әр түрлі өндіріс шығарындыларының мөлшеріне байланысты. Ластағыштардың атмосферада таралуын анықтайтын ең негізгі параметрге олардың атмосферада болатын уақыты жатады. Осыған байланысты ластағыштар үш түрге бөлінеді: әлемдік, аймақтық және жергілікті көлемде ластайтындар. Атмосфераға газ тәрізді ластағыштар мен аэрозольдар түтін мұржалары, аэрациялық шаң тартқыштар және әр түрлі желдеткіш қондырғылары арқылы тасталады. Ластағыштардың ауада таралуы мен мөлшері көздердің биіктігіне байланысты. Мыс, атмосферада әр түрлі газдардың концентрациясы өсуде. Өнеркәсіп маңайындағы топырақта әр түрлі ластағыш заттектердің, әсіресе ауыр металдардың, хлорорганикалық қосылыстардың, көмірсутектердің, т.б. концентрациясы өсуде. Қоршаған ортадан және ластанған азық-түлікті пайдалану есебінен тірі организмдерде ластағыштар жиналады. Ластағыш заттектер организмнен толық шығып үлгермейді. Бұл құбылысты биоаккумуляция деп те атайды. Ластағыштар адам организміне ас қорыту жолы арқылы ғана емес, тері және өкпе арқылы да өтеді (А.Ж.Ақбасова).

Жаттығулардың мақсаты: Студенттердің мамандығы бойынша білімдерін кеңейтіп, тіл байлығын, сөздік қорын байыту.

Жаттығулардың тиімділігі: Студенттер емін-еркін тілдік қатынасқа түсу дағдысы қалыптасады.

1- жаттығу. Экология терминдерінің түсіндірме сөздігін пайдалана отырып, төмендегі сөздердің мағынасын түсіндіріңіздер.

Ластағыштар, газдар концентрациясы, биоаккумуляция, физикалық агенттер, химиялық заттектер, биологиялық микроорганизмдер, аэрациялық шаң тартқыштар, желдеткіш қондырғылары.

2- жаттығу. Мамандыққа байланысты термин сөздерге байланысты көршіңізге бірнеше сұрақ дайындап, өзара сұхбаттасыңыз

3- жаттығу. Ластағыштардың адам организміне өту схемасын сызыңыздар.

4- жаттығу. Гиннестің рекордтар кітабын пайдалана отырып, табиғаттың антропогендік себептерден ластануына байланысты бірнеше мәлімет жазыңыздар

5-жаттығу. «Егемен Қазақстан» газетінің 2003 жылғы 19-желтоқсандағы санындағы О.Елубайдың «Өскеменнің үстіндегі қара түнек» мақаласы бойынша пікір жазыңыздар.

11.Рөлдік ойындар

а). «Экология және денсаулық» халықаралық конференциясы

Рөлдер: эколог-баяндамашылар, рецензент, провокатор, шолушы, жетекші.

Өткізу формасы: топтық, ресми.

Қажетті дағды: ресми тілдік қатынас.

Ойынның мақсаты: Студенттердің кәсіби құзіретін қалыптастыру.

Дамытушылық мақсаты: қазақша кәсіби сөйлеуін, ой-өрісін кеңейту, ізденушілік, шығармашылық қабілеттерін дамыту.

Тәрбиелік мақсаты: Кәсіби мәдениеттілікке, әдептілікке үйрету.

1-кезең – ұйымдастыру кезеңі. Рөлдік ойынның мақсаты мен міндеті хабарланады. Рөлдер бөлінеді:

баяндамашылар аталған мәселе бойынша дайындалып, баяндамаларын оқиды; рецензент баяндамашылардың тақырыбын толық ашуға көмектесіп, баяндамада көтерілген мәселенің жетістігі мен жетімсіз тұстарын көрсетеді;

провокатор (қыздырушы, арандатушы) қарсы топтағы студенттерге сұрақ қояды (ол 2-3-тен аспауы керек);

шолушы (визуализатор) баяндамадағы ұтымды ой, пікірлерді тіркеп, есептеп отырады;

жетекші өз тобындағы әрекетті жағдайға сай бағыттап отырады.

2-кезең – негізгі кезең. Ойынның шартына қарай өткізіледі. Студенттер таңдаған мәселесіне қарай жұптасып (топтасып) отырады, баяндамашы 5-7 минут сөйлейді.

Баяндамашылардан кейін сыншы шығып сөйлейді. Топтағы студенттердің барлығы да баяндамашының мүдірген сұрақтарына жауап бере алады.

3-кезең – қорытынды кезең. Сауалдарға жауап берілген соң қорытынды шығарылады: баяндама, сын, сұрақ, жауаптардың ұпайы есептеледі. Қорытынды кезеңде оқытушы студенттердің жауабын толықтыра отырып, кімге не үшін ынталандыру ұпайын беруге болатынын шешеді. Мәселен, баяндаманың сонылығына, пайдаланылынған көрнекілігіне қарай және т.б. Тіркеушілердің есеп карточкасы көпшілікке, яғни топқа жарияланып, әрбір студенттің жетістігі, жинаған ұпайы шығарылып, хабарланады. Белсенді қатысқан студенттер, топтар ерекше аталып өтеді.

Күтілетін нәтиже:

- студенттердің шешіле сөйлесуге, ойын еркін жеткізуге дағдыланады;
- ойынға шығармашылықпен қатысуға үйренеді;
- оқу материалын тереңірек зерттеуге ұмтылады;
- қарсы топқа неғұрлым қиын сұрақтар қоюға тырысады.

Қарым-қатынастық ойын барысында оқытушының міндеті өзгеріп отырады. Кейде оқытушы ойын басында ақпарат беруші міндетін атқарса, кейде ұйымдастырушы, кеңесші де болады, ең соңында ойынды талдап, оған қатысқан топтың және жекелеген студенттің өзіндік әрекетіне баға береді.

ә) Ойынның тақырыбы: «Кім кінәлі?»

Рөлдер: сот төрағасы, зауыт жұмысшысы, экология және қоршаған ортаны қорғау министрі, «Атамекен» газетінің тілшісі, «Қазфосфат» зауытының басшысы, эколог-сараптамашы, тергеуші

Өткізу формасы: топтық

Қажетті дағды: топ алдында сөйлеп үйрену.

Ойынның мақсаты: мамандығына байланысты әлеуметтік қатынас, ақпараттық ізденіс, сұрақ қою, жауап алу, жауап беру, айыптау сияқты әдістерді қолдануға дағдыландыру.

Дамытушылық мақсаты: студенттердің кәсіби қарым-қатынасы негізінде қазақша сөйлеуін дамыту, жетілдіру.

Тәрбиелік мақсаты: Мамандығына байланысты мәселелерді ұқыптылықпен шешуге, дұрыс шешім қабылдауға тәрбиелеу.

Газет редакциясына «Қазфосфат» фосфор зауытының жұмысшысы келеді. Қолында жазылған мақаласы бар (Облыс тұрғыны С.Әлібайдың «Жамбыл-Тараз» газетінде қала экологиясы туралы жазған «Қала үстін көк түтін көмкеруде» атты мақаласы)

Күтілетін нәтиже:

- мамандығына байланысты табиғатқа зиян келтірген өндіріс орындарының залалын анықтауға, оларды дәлелмен айыптауға үйретіледі;
- кәсіби әдебі, сөйлеу құзіреті қалыптасады;
- өз көзқарасын, ойын дәлелдеп жеткізуге үйренеді.

б) Ойынның тақырыбы: «Арал мәселесі»

Ойын диссертация қорғау ережесі бойынша өтіледі.

Рөлдер: кеңес төрағасы, мүшелері, ғылыми хатшы, ізденуші-экологтар, оппоненттер.

Өткізу формасы: топтық, ресми.

Қажетті дағды: ресми түрде сәлемдесу, кешірім сұрау, рахмет, алғыс айту, өтініш білдіру және қабыл алмауды, келіспеушілікті әдептілікпен жеткізе білу. Яғни ресми қарым-қатынас жасай білуге дағдыландыру.

Ойынның мақсаты: көпшілік алдында сөйлеу дағдысын қалыптастыру.

Дамытушылық мақсаты: студенттердің болашақ мамандығына деген қызығушылығын ояту.

Тәрбиелік мақсаты: болашақ эколог мамандардың елін, жерін сүюге, табиғатын аялай, сақтай білуге тәрбиелеу.

Бұл ойын өтерден кем дегенде екі апта бұрын оқытушы студенттерге сабақтың тақырыбын беріп, оның «диссертация қорғау» түрінде өтілетіндігін айтып, ойын тәртібімен таныстырады. Сол сабақта «ізденушілер» және әр ізденушінің «оппоненттері» және «ғалым-хатшы» сайланады. «Ізденушілердің» диссертациялық жұмысының тақырыптары, пайдаланылатын әдебиеттер тізімі беріледі. Топтың

барлық студенттері де осы тақырып жөнінде дайындалып келулері тиіс. Ізденушілер дайындаған екі-үш беттік «диссертациялық жұмысын» алдын ала «оппоненттеріне» оқытып алады. Ал «оппоненттер» «ізденушілер» сөйлеп, сұрақтарға жауап бергеннен кейін олардың жұмысының жетістік, кемшілігі жөнінде пікірлерін айтады.

«Ғалым хатшы» «ізденушілермен» олардың диссертациялық жұмысының тақырыбымен, регламентпен таныстырып, сөз береді. Әр «ізденуші» 4-5 минуттан сөз алады. Одан кейін «кеңес мүшелері» «ізденушіге» сұрақ қояды. «Ізденушілер» жауап беруге тырысады. Ал кейде ізденушілер қиналған жағдайда (кейде мәселеден тыс сұрақтар да қойылуы мүмкін) «кеңес төрағасына», яғни оқытушыға жауап беруге рұқсат етіледі. Бірақ оқытушы жауапты бірден өзі айта салмай, студенттерді ойландыра отырып, өздеріне тапқызуға тырысады. Топтың барлық мүшелерін қатыстыру мақсатында сөз «бейресми оппоненттерге» де беріледі. Одан кейін «кеңес мүшелерінің» жасырын дауыс беруі өткізіледі. Барлық «кеңес мүшелеріне» ғалым хатшы бес балдық бағамен бағалауға тиісті бюллетень таратып береді. Соңында «есептеу комиссиясының» нәтижесін (білімдерін бағалау) «кеңес төрағасы» оқып, жеңімпаздарды құттықтайды.

Күтілетін нәтиже:

- студенттер өз бетінше ізденіп, ақпарат жинау, сараптау, салыстыру дағдылары қалыптасады;

- қойылған сұрақтарға өз ой-пікірі бойынша жауап беруге тырысады;

- топ алдында сөйлеу дағдысы қалыптасады;

- топтың барлық студенттері түгел қатыстырылады.

12. Викторина

Викторина - бүкіл топ болып та, бірнеше топқа бөліну арқылы да жүргізілетін сұрақтарға жауап ойыны. Викторина ойыны арқылы студенттердің танымдық қызығушылықтары оянып, дамиды. Бұл ойынға қатысу үшін берілетін сұрақтар бойынша студенттер кітаптар оқып, құнды ақпараттар жинауы тиіс, өтілген материалдарды еске түсіруі немесе есте сақтауы керек.

Викторина студенттердің білімінің беріктілігіне негіз болады, оларды тапқырлыққа, жинақылыққа, алғырлыққа баулиды.

Викторина ойынын дәрісханада түрліше өткізуге болады: Мысалы:

1) сұрақтар ауызша қойылады, студенттер сол мезетте жауап беруі тиіс;

2) сұрақтар жазбаша түрде беріледі, студенттер оған сол бойда жауап береді;

3) сұрақтар алдын ала беріледі, белгіленген мерзім ішінде студенттер оған жазбаша жауаптар дайындайды.

Мысалы:

1. Ең алғаш «экология» терминін қолданып, оған ғылыми анықтама берген ғалым (1886 ж. неміс ғалымы Э.Геккель).

2. «Жануарлар экологиясы» еңбегінің авторы (1912 ж. неміс зоологы Р.Гесе).

3. «Өсімдіктер географиясының экологиясы» еңбегінің авторы (1896 ж. дат ботанигі Е.Варлинг).

4. АҚШ-та «Экология» журналы қашан жарық көрді? (1920 ж.).

5. Англияда «Экология» журналы қашан шықты? (1931 ж.).

6. Ғылымға «экожүйе» ұғымын енгізген ғалым (1940 ж. А.Тенсон).

7. Ең алғашқы «Экология негіздері» оқулығы қашан жарық көрді? Авторы кім? (1955 ж. Ю.Одумнің дүние жүзілік білім жүйесінде күні бүгінге дейін маңызын жоймаған «Экология негіздері» жарық көрді және орыс тіліне аударылды).

8. ЮНЕСКО ұйымы қашан құрылды? Оның негізгі бағыты қандай? (1953 ж. БҰҰ жанынан білім, ғылым мәселелері бойынша ЮНЕСКО құрылды. Негізгі бағыт – қоршаған ортаны қорғау, мұражайлар мәдениетін дұрыс жолға қою).

9. Табиғи ресурстар және табиғатты қорғаудың халықаралық одағы (МСОП) қашан құрылды? (1968 ж. құрылып, алғаш халықаралық «Қызыл кітап» жарық көрді)

10. Қоршаған ортаны қорғаудың халықаралық күні (1973 ж. Стокгольм қаласында БҰҰ ұсынысы бойынша қоршаған орта туралы Бірінші халықаралық конференция болды. 5 маусым «Қоршаған ортаны қорғау күні» деп белгіленді)

11. Дүние жүзі экологтарының Бірінші халықаралық конгресі қашан болды? (1974 ж. Гааге қаласында (Нидерландия) дүние жүзі экологтарының Бірінші халықаралық конгресі болды. Негізгі мәселе – экожүйелерді зерттеу, антропогендік факторлардың әсерін анықтау).

12. Қазақстанда «Қызыл кітап» қашан жарық көрді? (1980 ж.).

13. Чернобыль атом станциясы қай жылы апатқа ұшырады? (1986ж. сәуір).

14. Қазақстан Республикасының «Қоршаған табиғи ортаны қорғау туралы» Заңы қашан қабылданды? (1991 ж. шілде).

15. Арал аймағындағы экологиялық жағдайды жақсарту туралы бағдарлама қашан қабылданды? (1994 ж.).

16. Семейде неше жарылыс болды? (465).

17. Семейдегі алғашқы сынақ қашан болды? (1949 ж.).

18. «Невада-Семей» антиядролық қозғалысы қашан пайда болды? Оны ұйымдастырған қайраткер (1989 ақпан. О.Сүлейменов).

19. Семей полигонының жалпы аумағы қанша шақырым? (18 500 шақырым).

13. Поэзиялық шығармалармен жұмыс

Ш.Сариевтің «Ұсыныс» өлеңі бойынша мынадай жұмыстар жасалды.

Ұсыныс

Қызыл Кітап, Қызыл Кітап тізімі,
Жылдан жылға азаюда қызығы...
Азайды аққулар да, қырандар да,
Ақ бөкен, ерке жүйрік бұландар да,
Жоғалып бара жатыр талай гүлдер,
Тұқым, тамыр үзілсе қалай бүрлер?
Құрдымға кеткені ме, өткені ме,
Даланың қайран отты шөптері де,
Өлкенің талы үшін де, шөбі үшін де,
Даланың гүл, құстары, аңы үшін де,
Бекітуін сұраймын ұлы елімнен,
Ұсынамын ақындық жүрегіммен,
Ең алдымен, өмірде, ең алдымен,
Адамдардың өзі кеп бас иетін,
Кішіпейіл, пәк адам мінездерін,
Инабатты, ибалы қасиетін,
Ізеттілік, мейірбан аталатын,
Табиғатқа табиғи махаббатын,
Табиғатқа тәңірдей бас иетін,
Жоғалтып бара жатыр қасиетін,
Жер атынан, құдіретті Күн, Айдың,

Қызыл кітапқа ендіруін мен сұраймын.
Жылдан жылға көбеюде қызығы,
Қызыл Кітап, Қызыл Кітап, Қызыл Кітап тізімі.

Өлеңді талдауда Б.С.Блумның ұсынған таксономиясы бойынша мына кесте қолданылды:

3-кесте – Б.С.Блум таксономиясы бойынша өлең талдау

Өлеңді талдау кезеңдері	Орындалатын жұмыстар
1	2
Білім	Өлеңде қандай мәселелер көтерілген? «Қызыл кітап» деген не? Қазақстанда «Қызыл кітап» қашан жарық көрді? Ақын өлеңде жойылып бара жатқан қандай аң-құстарды және өсімдіктерді атайды?
Түсіну	«Қызыл кітаптағы» тізімдер қатарының жыл сайын көбеюін немен түсіндіресіздер? Ақын өлеңін не себептен «Ұсыныс» деп атаған?
Қолдану	Ақын көтеріп отырған мәселенің маңыздылығы қандай? Республикамызда жойылуға жақын қалған немесе жойылып кеткен қандай пайдалы өсімдіктер мен жан-жануарларды білесіздер? Олардың жойылуына кім, не кінәлі деп есептейсіздер? Азайып бара жатқан өсімдіктер мен жануарларды көбейтудің қандай жолдары бар?
Талдау	Өлеңдегі «тұқым, тамыр үзілу», «даладай кең пейіл», «кұрдымға кету», «ізеттілік», «пәк», «биязылық», «қасиет», «бас ию» тәрізді сөздер мен сөз тіркестерінің мағынасын ашып, талдаңыздар. Ақын «ұсынысына» өз тараптарыңыздан не қосар едіңіздер?
Жинақтау	Ақынның «Қызыл кітапқа» адам мінездерін енгізуді өтіну себепін түсіндіріңіздер. «Қызыл кітап» тақырыбына шағын шығарма жазыңыздар.
Баға	Өлеңге рецензия жазыңыздар. Ақын өлеңінің маңыздылығы неде? Өлеңнен алған әсеріңіз негізінде өз ойларыңызды айтыңыздар.

14. Пікірталас

Мысалы: пікірталастың тақырыбы: **«Қазақстандағы радиациялық жағдай».**

1. Радиациялық ластану – әлемдік мәселелердің бірі.
 2. Семей ядролық полигоны.
 3. Қошқарата улы көлі проблемасы.
 4. Халық шаруашылығы мәселелерін шешу мақсатындағы жерасты ядролық жарылыстары.
 5. Радиоактивті материалдарды пайдаланылатын атомдық кәсіпорындар.
 6. Радиоактивті қалдықтар.
- Ұсынылатын әдебиеттер:
1. Мұса С. Семей полигоны // Егемен Қазақстан, 2000 ж., 26 шілде.
 2. Шілдебаев Ж. Қызықты экология. РБК. Алматы. 2000. -171 б.
 3. Нығметуллаев М. Қошқарата улы көлінің радиациялық зардабы қашан жойылады? // Атамекен. 2003, 5 көкек.
 4. Құлиев Ж. Атом азабын тартудай-ақ тартқан еліміз енді радиоактивтік қалдықтармен былғанса не болмақ? // Заң, 2003, №26, 26-31 б.
 5. Бозтаев К. Семей полигоны. Қайнар қасіреті. Алматы: Қазақстан. 1997. –296 б.

15. «Гидросфераның ластануы»

«Гидросфераның ластануы» мәтіні бойынша мынадай жаттығулар беріледі:

1-жаттығу. Берілген сөздер мен сөз тіркестерінен сөйлем құрап жазыңыздар.

Деңгей, ауа-райы, құрлық, су қоры, су көзі, жер беті.

2-жаттығу. Мәтінді мазмұндаудың жоспарын құрыңыздар. Мазмұндауға қажетті тірек сөздерді теріп жазыңыздар.

3-жаттығу. Мәтіндегі негізгі ойды баяндауға қажетті тезис дайындаңыздар.

4-жаттығу. Мәтін мазмұнына байланысты сұхбат құрастырыңыздар.

5-жаттығу. Мәтінге байланысты қандай мақал-мәтел, қанатты сөздер білесіздер?

6-жаттығу. Мына берілген мақал-мәтелдердің мағынасын түсіндіріңіздер:

Бидің жолы – ақ, судың жолы – сара.

Жеті күнгі жаңбырдан, желіп өткен су артық.

Су ішкен құдығыңа түкірме.

Сулы жер – нулы жер.

Көлдің көркі – құрақ, таудың көркі – бұлақ.

Су анасы – бұлақ.

7- жаттығу. Жалғастырып жазыңыздар.

Су пайдалы...

Су зиян...

8- жаттығу. «Судың да сұрауы бар» деген тақырыпта пікірталас жүргізу.

9- жаттығу. Газеттік материалдар негізінде Қазақстан өзен-көлдерінің экологиясы туралы мәліметтер даярлаңыздар.

10- жаттығу. «Су – тіршілік бастауы» деген тақырыпта шағын шығарма жазыңыздар.

ҚОСЫМША ЖАТТЫҒУЛАР

1 - жаттығу. Төмендегі берілген сөздер мен сөз тіркестерін пайдалана отырып сөйлем құрастырыңыздар:

Табиғи ресурс, тұрмыстық қалдық, экологиялық дағдарыс, қоршаған орта, зиянды заттар, өсімдіктер дүниесі, су қорлары, жер байлығы, ауаны ластаушы көздер.

2 - жаттығу. Мәтінді оқып, асты сызылған сөздердің синонимін тауып жазыңыздар.

Өндірістік және тұрмыстық қалдықтарды жинау, өңдеп іске жарату кезек күттірмейтін мәселе болып табылады. Бұларды іске асырмайынша қоршаған ортаның ластануын тоқтату мүмкін емес.

Өзендерге, көлдерге, теңіздер мен мұхит суларына күн сайын мыңдаған тонна өндірістік қалдықтар мен лай сулар құйылып, қалалардың үстін түтінді тұман жауып тұрса, ормандар жойылып, жер беті айқыш-ұйқыш қазылып жатса, радиоактивті қалдықтар өсімдіктер мен жануарларға жиналып, олардан адамдарға өтіп, өлім-жітім, ауру-сырқау көбейсе – мұны экологиялық дағдарыс, төнген үлкен қауіп деп түсіну керек ((Ғ.Сағымбаев).

3- жаттығу. Экологияға қатысты мақал-мәтелдерді, нақыл сөздерді жазыңыздар.

4- жаттығу. Мақал-мәтелдердегі көп нүктенің орнына тиісті сөздерді қойыңыздар.

Батыр туса, ел ырысы,

... жауса, жер ырысы.

... – ырыстың кіндігі.

Дала көркі – мал,

Өзен көркі –...

... көрсең, көзін аш.

Қажетті сөздер: жер, тал, бұлақ, жаңбыр.

6- жаттығу. 7- суретке тақырып қойып, мәтін құрастырыңыздар.

7-сурет

6-жаттығу. 7-сурет бойынша бірнеше сұрақ дайындап, досыңызбен сұхбаттасыңыз.

1-жаттығу. Төмендегі сөздер мен сөз тіркестерін орфоэпиялық норма бойынша дауыстап оқыңыздар. Сөздердің айтылуы мен жазылуындағы айырмашылықтарды түсіндіріңіздер:

тұщы суқойма, тұтанғыш газдар, тұндырғыш, өлі заттек, өнеркәсіптік ластану, қырылу, жанбайтын қалдық, жұмсақ су, көбею инерциясы, қауіпті қалдық.

2-жаттығу. Сөздер мен сөз тіркестерін қарама-қарсы мағынада беру арқылы сөйлем құрастырыңыз.

3-жаттығу. Берілген сөздерді буынның түріне ажыратып, орысша баламасын тауып жазыңыз.

4-жаттығу. Төмендегі сөздерді тіркестіре отырып, мағынасын досыңызға түсіндіріңіз, екеуара сұқбат құрастырыңыз.

	жағу
	зиянсыздандыру
	көму
	қайта өндіру, өңдеу
қалдықтарды	құрғату, сорғыту
	оқшаулау
	тазалау
	утоғытпалау
	химиялық зиянсыздандыру

5-жаттығу. Құраған сөйлемдеріңізге фонетикалық талдау жасаңыз.

6-жаттығу. Мамандыққа байланысты сөздерге буын үндестігіне бағынбайтын қосымшаларды жалғап, бірнеше мысал жазыңыз.

7-жаттығу. Ғалымдардың айтуынша радиактивті қалдықтардан құтылудың жалғыз дұрыс жолы – оларды ғарыштық кеңістікке немесе Айға апарып тастау. Сіздің болжамыңыз қандай?

8-жаттығу. Зиянды қалдықтар туралы шығарма жазыңыздар.

1-жаттығу. Қарамен берілген сөздердің мағынасын түсіндіріңіз.

Ағаш **қоры**, адамның табиғатқа **әсері**, ауылшаруашылығы **зиянкестері**, балық өсіретін **тәлімбақ**, ерекше қорғалатын **аумақ**, зиянды **заттек**.

2-жаттығу. Төмендегі сөздер мен сөз тіркестерінің мағынасын экология терминдерінің түсіндірме сөздігінен қарап, сөйлем құрап жазыңыздар

қайта бейімделу
қайта жерсіндіру
қаракүйе
қарашірінді
су басу
төгінділер
төтенше ахуал
тыңайтқыш
уыттылық
кальцинациялау

3-жаттығу. Өндіріс экологіне қойылатын талаптар қандай? Синоним сөздерді пайдалана отырып, жазбаша жауап жазыңыз.

4-жаттығу. Төмендегі диалогты жалғастырыңыз.

а)

- Асан, сен сен көмір қышқыл газының атмосферада көбею салдарынан Жер бетінде қандай өзгерістер болып жатыр деп ойлайсың?

- ...ә)

- Айжан, сен ауаны шектен тыс ластаушы көздер деп нелерді санайсың?
Түсіндіріп беріңіз

...б)

- Марат, ауаны ластаушылардың ішінде автомашиналардың алатын орны ерекше екені белгілі. Сен бұл проблеманы қалай шешер едің?

5-жаттығу. Кәсіпорынның қалдықтарды ауаға таратпай, оларды ұстайтын, тазалайтын қондырғысы істен шығып қалғанын байқадыңыз. Сіз бұл жағдайда не істер едіңіз?

1-жаттығу. Мамандыққа байланысты деректі, дерексіз зат есімдерді ажыратып жазыңыздар.

Ауа, аймақ, айыппұл, артезиан, әлсіздік, ағынды, биоорта, дауыл, тосқауыл, зиян, жарық, жел, жүйе, көлік, мұз, өзгергіштік, аңызақ, індет.

2-жаттығу. Дерексіз зат есімдермен сұраулы сөйлемдер құрап жазып, көршіңізбен сұхбаттасыңыз.

3-жаттығу. Төмендегі хабарлы сөйлемдерді сөйлемнің айтылу мақсаты бойынша түрлендіріп жазыңыз.

Улы қалдықтарды жер астына, геологиялық кен орындарына, көмір шахталарының, тұз кендерінің оқпандарына, немесе теңіз түбінің терең

ойпаңдарына қайтадан шықпайтындай етіп орналастырады. Қалдықтарды көму – адамды қоршаған табиғи орта мен табиғатты қорғаудың шешімі қиын проблемаларының бірі. Өйткені радиоактивті және улы қалдықтарды мүлде қауіпсіз етіп көму амалы табылмай отыр.

Еділ жағасында

17. Мұражай.

Мен бұрында радиация, әскери полигондардағы жарылыстар туралы, оның зардаптары мен зияны туралы теледидардан көрген болатынмын. Бірақ дәл мынадай құтыларға салынған, жарымжан болып туылған нәрестелерді өз көзіммен бірінші рет көруім. Біреуінің аяғы, біреуінің қолы, біреуінің көзі жоқ, тіпті екі басты сәбилерді көргенде жан дүниең ауырып, жүрегің мұздайды. Олардың өмірге келмей жатып қоштасуына себеп болған түрлі атомдық жарылыстар, радиациялық әсер етулер, радиоактивті қалдықтар екені белгілі. Бір Семей полигонының өзінде 260 «ашық» жарылыс, 300-340-тай «жабық» болған екен. Ол кезде халық не болып жатқанын түсінген де жоқ. Ал кейбір жерлерде ондаған полигондарда халық шаруашылығы мүддесі үшін мысалы мұнай іздеу, газ сақтайтын қойма жасау үшін де жарылыстар жүргізілді. Міне, осылай, адамдар уланған ауамен дем алып сәулеленген ауаны жұтып жатты. Әлгі сәбилер – сол сұмдықтардың нәтижесі.

Мен мұражайдан қатты әсер алдым. Көп ойландым. Әлгі құтылардағы бейкүнә нәрестелердің адамзатқа: «Енді мұндай сұмдық іс-әрекетке бармаңдаршы»,– деп жалынып тұрған дауыстары құлағыма келетін сияқты.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Ахметов Ә., Жүнісбекова Қ., Оразбаева Ф. Қазіргі қазақ тіліне арналған жаттығулар. (Морфология). Алматы, 1998.
2. Бектұров Ш., Серғалиев М. Қазақ тілі. А. 1994.
3. Бектұров Ш., Бектұрова А. Қазақ тілі. Ана тілі деңгейінде үйрету құралы. Алматы, 1998.
4. Жүнісбекова Қ., Оразбаева Ф., Ахметов Ә. Қазіргі қазақ тіліне арналған жаттығулар. (Синтаксис). Алматы, 1998.
5. Исаев С. Қазақ тілі. Алматы, 1993.
6. Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. Лексика, фонетика. Алматы, 1975
7. Қазақ грамматикасы. Астан.2002
8. Оразбаева Ф., Жүнісбекова Қ., Ахметов Ә. Қазіргі қазақ тіліне арналған жаттығулар. (Фонетика, лексика). Алматы, 1999.
9. Сариева К. Қазақ тілі. Оқыңыз. Жаттығыңыз. Алматы, 1999
10. Шалабаев Б., Кестелі грамматика. Алматы, 2009

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз.....	3
Фонетикалық-дамытушылық тұрғыдан ұсынылған жаттығулар.....	4
Лексикалық-дамытушылық тұрғыдан ұсынылған жаттығулар.....	4
Морфологиялық-дамытушылық тұрғыдан ұсынылған жаттығулар.....	5
Синтаксистік-дамытушылық тұрғыдан ұсынылған жаттығулар.....	6
Сөз байлығын дамытуға арналған жаттығулар.....	7
Ақпараттық-дамытушылық жаттығулар.....	8
Кәсіптік-дамытушылық жаттығулар.....	9
Тұжырымдық-дамытушылық жаттығулар.....	10
Интеллектуалдық-дамытушылық жаттығулар.....	11
Түрлі тақырыптағы экологиялық мәтіндермен жаттығулар.....	11
1. Судың радиоактивті элементтердің қалдықтарымен ластануы.....	11
2. Смог.....	12
3. Топырақ эрозиясы.....	12
4. Табиғи ресурстарды ысыраптау.....	12
6. Ауа.....	14
8. Қоршаған табиғи ортаға зиян келтіру.....	15
7. Мәтін.....	16
8. Табиғатты және оның құрамдас бөліктерін құқықтық қорғау.....	17
9. Қазақстан – экологиясының атасы.....	18
10. Мәтін.....	19
11. Рөлдік ойындар	
а) «Экология және денсаулық» халықаралық конференциясы.....	20
ә) Ойынның тақырыбы: «Кім кінәлі?».....	21
б) Ойынның тақырыбы: «Арал мәселесі».....	21
12. Викторина.....	22
13. Поэзиялық шығармалармен жұмыс.....	23
14. Пікірталас.....	24
15. Гидросфераның ластануы.....	25
Қосымша жаттығулар.....	25
Пайдаланылған әдебиеттер.....	29

Пішімі 60x84 1/12
Көлемі 31бет 2,6 шартты баспа табағы
Таралымы 20 дана.
Ш.Есенов атындағы КМТЖИУ
Редакциялық - баспа бөлімінде басылды.
Ақтау қаласы, 27 ш/а.

